

Identita, deixe a média

Martin Charvát

Samek, Tomáš. (2016). *Tahle země je naše. Český a německý veřejný prostor v deiktické perspektivě*. Pardubice: Univerzita Pardubice. ISBN: 978-80-7395-993-7 Počet stran: 216

Tomáš Samek ve své nové knize přichází s neotřelou metodologií, která pro něj funguje jako nástroj pro analýzu světa médií a mediálního pole. Název knihy *Tahle země je naše* s podtitulem *Český a německý veřejný prostor v deiktické perspektivě* však může na první pohled čtenáře zmást, protože to, o co tu běží v pravém slova smyslu, alespoň myslím, je prezentace propracování teoretické perspektivy, která by mohla (a měla) hrát značný význam v oblasti mediálních studií, tzv. deiktické perspektivy. Z toho důvodu jsou z celkového počtu pěti kapitol (když nepočítáme úvod a závěr) věnovány tři kapitoly právě metodologickému zakončení knihy.

Proto tedy začněme reflexí metodologického horizontu, v němž se Samek pohybuje a který je vyznačen jeho příchylností k lingvistické antropologii. Primárním pojmem knihy je pojem *deixe*, jež můžeme definovat jako „všechna slova, jejichž referent není možné jednoznačně určit, neznáme-li, jak jsou situována vzhledem k bodu *zde-ten-já* dané mluvní situace“ (s. 15, kurzíva Samek). Samek zde vychází z klasické Bühlerovy teorie, v níž je bod *zde-ten-já* nazýván origem. Právě origo je úhelným kamenem dalších Samkových výkladů, protože je zřejmé, že deiktika „přímo vyjadřují a ovlivňují

konstrukci sociálních identit“ (s. 15), což vede k tvrzení, že „*deixe* citlivě zrcadlí a zároveň svým způsobem sama spoluvtváří sociální vztahy i jim ideologické koreláty v představách lidí o tom, kdo je součástí které partikulární sociality“ (s. 16). Tím ostatně Samek překračuje povahu *deixe* jako význačně lingvistické kategorie a chápe ji jako „obecnější výkladový princip světa lidské sociality a jejích komunikačních projevů, a to daleko za rámcem vnitřní lingvistiky – v oblastech sociokulturní antropologie a mediálních studií“ (s. 17). Po těchto obecných poznámkách Samek dále prohlubuje a odhaluje deiktickou perspektivu jako možnou interpretační základnu pro analýzu vztahu identity a alterity, respektive různých způsobů konstrukce alterity a identity (v rámci mediovaných sdělení). Samek na úvodních 90 stranách vysvětluje jednotlivé distinkce a zavádí několik neologismů, snaží se prokázat to, že deiktická perspektiva je dostatečně detailní a dokáže nabídnout řešení celému spektru problémů a témat. Na jedné straně je tak výklad poněkud uzavřen do sebe (na tento fakt autor ale sám upozorňuje v předmluvě), prohlubuje se již řečené, přičemž k problematice mediovanosti, která je v tomto momentu spíše naznačena, se čtenář dostane na straně 78, a problematika „*deixe* na fantazmatu“, která se zdá být pro téma práce (tj. analýza mediovaných způsobu konstrukce identity a alterity) zásadní, se objevuje na straně 75. To ale na druhé straně ale nelze chápat negativně, je totiž zcela evidentní, že Samkovým cílem je v první polovině knihy předložit takovou metodologickou pozici, která by byla dostatečně silná na to, aby se mohla stát nástrojem pro analýzu mediální krajiny, a proto Samek postupuje detailně a v jednotlivých, logicky na sebe navazujících kro-

cích. Autor tak prokazuje nutnost kladení subtilních diferencí, jejichž význam dokáže jasně a přesně vyložit.

Zůstaňme však ještě na okamžik u Samkovy metodologie. Kapitola druhá, pojmenovaná „Elementy deiktické dimenze“, začíná příhodně odkazem na Ferdinanda de Saussura a jeho bádání v oblasti lingvistiky a sémiologie. Samek sám již v úvodní kapitole píše, že chápe svůj přístup jako interdisciplinární a že jednou z disciplín, které pro něj fungují jako rozšíření kontextu dané problematiky, je i sémiotika. Když však ale Samek vyznačuje to, že „[s]aussureovská perspektiva spolu s vlivem dalších badatelů, zejména Peirce a jeho sémiotiky [...] ustavují myšlenkové paradigma, jež do jisté míry, byť zdaleka ne výlučně, dodnes ovlivňuje řadu oblastí lingvistiky“ (s. 42), a následně podává výčet propozic, jimiž se toto paradigma vyznačuje, je nutno podotknout, že propozice odpovídají spíše perspektivě saussurovské, a nikoliv přístupu Peirce (např. že je nutno klást důraz na formu oproti obsahu, na symboličnost spíše než na indexikalitu, viz s. 42–43). Jisté Samkovo váhání při využití Peircovy sémiotiky je viditelné i později, když Samek v souvislosti s motivovaností znaku podle Peirce používá termíny „označující“ a „označované“ (s. 63), které jsou typické pro sémiologii, a nikoliv pro sémiotiku.

Ve své podstatě Samek tedy sleduje tradici saussureovskou a Peirce působí spíše jako vhodná ilustrace některých tezí, což se ukazuje v okamžiku, kdy Samek při výkladu mediovanosti používá Jakobsonův model komunikace. Jeho význam pro Samka spočívá v tom, že ho postupně vede k tématu mediovanosti komunikace, protože z „jakobsonovského hlediska je zřejmé, že *každý* řečový akt je mediovaný – přinejmenším v tom smyslu, že ho

nelze uskutečnit bez fyzického kanálu, který zprostředkovává kontakt mezi vysílatelem a příjemcem sdělení. Ačkoli to sám Jakobson nedělá, je podle mě možné aplikací jeho modelu vytvořit klasifikaci sociální komunikace podle rostoucí mediovanosti. I tato klasifikace je do jisté míry produktem deiktické perspektivy, protože je pro ni rozhodujícím kritériem časoprostorová bezprostřednost nebo naopak zprostředkovanost (mediovanost) v kontaktu mezi origem produktora a origem recipienta“ (s. 94). Přejdeme tedy k této klasifikaci, která je v podstatě klasická (od dialogu přes telefonní rozhovor až k napsání statusu na Facebooku a internetovým verzím novin a dennímu tisku). Zaměřme se právě na denní tisk, který je ze Samkovy deiktické perspektivy význačný tím, že ustavuje mezi „produktorem a recipientem nejvyšší míru mediovanosti“ (s. 103). Samek se dále zaměřuje na intersubjektivní origo „pomyslného adresáta mediálního sdělení“ (s. 106) a ukazuje, že i zde hraje význačnou roli kontext, stejně jako je tomu v případě autorského origa novináře. Časová a prostorová deiktika jsou tak na obou stranách vyznačena situovaností komunikačního aktu, tj. také možností kódování a dekodování.

Na tuto pasáž Samek navazuje jednak výkladem identity jako mediované ideologie, kdy vychází zejména z Vološinovy definice ideologie, jednak se zde již zřetelně projevuje právě role deixe na fantazmatu, kterou Samek definuje jako druh reference, který „tenduje k bohatému rozehrávání bližších i vzdálenějších asociací“ (s. 81), tzn. že může hrát důležitou roli při konstrukci identity v rámci prostoročasových korelací. Tento fakt Samek ukazuje v podkapitole, v níž se zabývá významem pojmu „svět“ pro české národní „my“, kdy tvrdí, že v českém žur-

nalistickém a literárním diskurzu „[p]olarita my – svět se v něm ustavuje dvěma propojenými a vzájemně se zrcadlicími způsoby: ideologicky a jazykově. Jazykové projevy a každodenní řečové praktiky nejen odrážejí mnohdy neuvědomované ideologie kolektivní identity, nýbrž samy zároveň tyto ideologie ovlivňují, spoluutvářejí a přispívají k jejich naturalizaci ve vědomí příslušníků daného řečového společenství, zastírajíce tak jejich sociálně konstruovanou povahu“ (s. 113).

Čtvrtá kapitola, nazvaná „Poutník mediální krajinou“, je pak nesena Samkovým zamyšlením se a analýzou české a německé mediální krajiny. Nutno podotknout, že analýza, která je odvislá od autorových bohatých znalostí německého prostoru, není explicitně časově omezena, ale Samek se pohybuje v prostoru od cca začátku/poloviny devadesátých let po současnost, kdy čtenář nemá k dispozici analýzu empiricko-kvantitativního typu, ale spíše soubor přesných pozorování různých strategií, jež se v té které mediální krajině projevují. Za prvé Samek vyznačuje opozitní chápání „levice“ a „pravice“ v obou prostorech, za druhé ukazuje celou řadu příkladů deixe na fantazmatu (Pegida), kdy tyto úvahy rámuje tématy příklonu ke kosmofilství či odklonu od něj. Ve své podstatě ale deiktická analýza ukazuje zásadní rozdíly v diskurzech zdůrazňujících roli „naší země“, která je v obou prostorech, samozřejmě kvůli faktorům ekonomicko-politicko-sociálně-historickým, odlišná. V této kapitole se Samek také pozastavuje nad jinou deiktickou polaritou (tj. jinou než je polarita „us or them“): bulvárnost – serióznost, kdy „samotná *serióznost* znamená v každé zemi něco jiného“ (s. 141, kurzíva Samek), jak Samek ukazuje při úvodním srovnání *Mladé fronty Dnes* a *Süddeutsche Zeitung*, ale zároveň dodává, že

tato situace není platná pouze pro tisk, ale také pro televizní vysílání: „Česká veřejnoprávní televize se kvalitou svých hlavních zpravodajských relací téměř nemůže srovnávat s veřejnoprávními televizemi německými: je daleko fragmentárnější, bulvárnější, často emotivní, zpravodajsky nepřesná, přesyčená reklamou, roztěkaná a veskrze málo profesionální“ (s. 141). Příznak bulvárnosti v mediální krajině Samek definuje jako „*mediální vyjadřování, které sugeruje bezprostřední blízkost origu recipienta*“ (s. 142, kurzíva Samek), a poukazuje na funkčně propojené roviny této sugescce: a) zdůrazňování ikonické (obrazové) složky na úkor složky symbolické (textové), b) emotivnost, jednoznačnost a subjektivnost vyjádření, c) relativní převaha „domácích zpráv nad zahraničními“ (s. 143). V tomto ohledu je tedy zřejmé, že opačný pól, tj. pól serióznosti, se vyznačuje budováním větší distance „*origa od předpokládaného vnímatele*“ (s. 143, kurzíva Samek). Ony funkční roviny sugescce pak Samek ilustruje i na proměně výrazu *Lidových novin*, stručnou analýzou titulků (1990–současnost) a důsledky pro veřejný/politický prostor, kdy poznamenává, že diskurz ve stylu „LN 2010 rozděluje společnost“ (s. 151), což může vést k vybudování polarit „us or them“. Vidíme tedy, že Samek volně přechází od problematiky mediovanosti sdělení ke sféře politické, což je v jistém ohledu moment průkaznosti významu deiktické analýzy jako takové.

Kapitola pátá je pak nesena Samkovou interpretací Buberova výkladu vztahu Já – Ty/Ono, kdy se jedná spíše o zamyšlení nad povahou deixe a transcendence z pozic filosofických. Nutno podotknout, že přes jistou subjektivnost výkladu je kapitola inspirativní.

Asi lze jen těžko vyznačit, zda bude deiktická perspektiva v českém teoretic-

kém diskurzu šířeji uplatněna či nikoliv; Samek však buduje vnitřně konzistentní přístup ke studiu mediální krajiny, který může být dále rozpracováván a šířeji „aplikován“ do všech možných zákoutích mediálního pole. Pro antropology a ling-

visty je, nejspíše, zajímavější první část knihy, pro mediální teoretiky zase část druhá, rozhodně i badatelé v oblasti politologie zcela jistě budou považovat knihu za hodnou reflexe.